

Reima Välimäki

”Thomas Laurentii ex metropoli Finlandiae Abo”

Martin Crusiuksen päiväkirjamerkinnot Turun kirkkoherran vierailusta Tübingenissä 1585–1586

Syyskuun 25. päivänä vuonna 1585 Tübingenin yliopiston kreikan kielen professori Martin Crusius sai vieraita Turusta. Thomas Laurentii, kirkkoherra ”Suomen metropoliista Turusta” (*ex metropoli Finlandiae Abo*) saapui Tübingenin yliopistoon mukanaan kuningas Juhana III:n suosituskirje. Crusius kirjoitti Thomasin tapaamisen pohjalta runsaan sivun mittaisen latinankielisen kuvauksen, otsikolla ”De Finlandia”, jossa hän muun muassa luonnehtii Turun katedraalikoulussa opetettuja kieliä ja yleisesti Turkua ja Suomea osana Ruotsin valtakuntaa. Lisäksi Crusius jäljensi Juhana III:n suosituskirjeen, ja mainitsi Turun kirkkoherran viidessä muussa päiväkirjamerkinnessään.

Thomasin vierailu ja maisteriksi promovointi helmikuussa 1586 on tunnettu Tübingenin yliopiston matriikkelista ja Crusiuksen myöhemmin painamasta teoksesta, ja useat suomalaiset tutkijat ovat opintomatkaa kommentoineet.¹ Sen sijaan päiväkirjamerkintää ei ole aiemmin tunnettu tai julkaistu, eikä sen olemassaoloa ole tutkimuksessa myöskään kommentoitu. Törmäsin siihen sattumalta käydessäni läpi saksalaisten

kirjastojen käsikirjoituskokoelmien katalogeja. Martin Crusiuksen päiväkirja on kuitenkin rikas lähde eurooppalaiseen humanismiin, 1500-luvun lopun yhteiskuntaan, uuden ajan alun yliopistoon ja Länsi-Euroopan ja Kreikan välisiin suhteisiin. Tässä artikkelissa keskityn Turun kirkkoherran ja Tübingenin yliopiston kreikan kielen professorin kohtaamiseen ja siihen, mitä tämän tapaamisen tulos, päiväkirja, kertoo reformaatioajan Turusta ja humanistisista virtauksista 1500-luvun Suomessa.

Crusiuksen merkinnöissä on mainintoja muun muassa kreikan ja heprean opetuksesta katedraalikoulussa sekä kirjoista, jotka Thomas Laurentii otti mukaansa Tübingenistä. Päiväkirja täydentää siten niukkoja tietoja 1500-luvun Suomen oppihistoriasta ja koulutuksen historiasta. Crusiuksen muistiinkirjaamat ensi käden tiedot Thomas Laurentiin opiskelusta Tübingenissä kyseenalaistavat myös aiemman historian tutkimuksen tulkinnan siitä, että Thomas olisi lähetetty Tübingeniin varta vasten opiskelemaan aikansa puhuttua kreikkaa osana Juhana III:n kirkkopoliittisia pyrkimyksiä parantaa suhteita Konstantinopolin patriarkkaan ja kreikkalaiseen kirkkoon.

1. Heinrich Hermelink (toim.) *Die Matrikeln der Universität Tübingen 1477–1600*, I,1. Kohlhammer 1906, 638; Martin Crusius, *Annales suevici, sive Chronica rerum gestarum antiquissimae et inclytiae Suevicae gentis... auctore Martino Crusio... ex officina typ. N. Bassaei 1596, 796*; ks. erit. Jacob Tengström, *Handlingar till upplysning i Finlands kyrko-historie. Åttonde häftet. Utgifne såsom Bihang till Åbo Erkestifts Circulairebref för År 1827*. Christ. Ludv. Hjelmt 1830, 49–50; Kauko Pirinen (toim.) *Turun tuomiokapituli 1276–1976*. Turun arkkihiippakunnan tuomiokapituli 1976, 94; Jukka Paarma, *Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1980, 143–44, 147, 151, 238; Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1997, 275–276; Tua Korhonen, *Ateena Auran rannoilla. Humanistikreikkaa Kuninkaallisessa Turun akatemiassa*. Helsingin yliopisto 2004, 81.

Päiväkirjamerkintä ei kerro vain Turusta vaan myös siitä, miten Suomi ja koko Ruotsin valtakunta hahmotettiin 1500-luvun lopun manner-eurooppalaisesta yliopistomaailmasta käsin, ja miten Martin Crusius muodosti tietoa Pohjolasta. Jo aiemmin on tiedetty, että Crusiuksen *Germanograecia*-teokseen (1585) painettu kuvaus Turun kouluoloista ja kreikan opetuksesta rehtori Christianus Agricolan aikana (1578–1582) on peräisin ruotsalaiselta Petrus Jonaelta (Helsingius), joka vieraili Tübingenissä vuonna 1582.² Thomas Laurentii tarjosi Crusiukselle ensi käden tietoja eksoottisen kotimaansa oloista ja klassisten kielten opetuksesta. Toisin kuin julkaistuun *Germanograeciaan* päätyntä Petrus Jonaen tiedonanto, Thomasin kertomus tulee vasta nyt tutkijoiden tietoisuuteen. Se antaa myös mahdollisuuden vertailla, miten ruotsalaisen oppineen ja turkulaisen kirkonmiehen vain parin vuoden sisällä antamat kuvaukset valtakunnan itäisen osan sivistystasosta erosivat toisistaan. Päiväkirjan avulla voimme myös kurkistaa siihen, miten tieto kulki toiseen suuntaan, eli Keski-Euroopasta Pohjolaan. Martin Crusius lähetti Thomasin mukana kirjeen vanhalle tuttavalleen Petrus Jonaelle. Tapansa mukaan ja tutkijoiden onneksi Crusius kirjoitti päiväkirjaan lyhyen tiivistelmän lähettämänsä kirjeen sisällöstä.

Aloitin artikkelin Martin Crusiuksen päiväkirjan ja sen Thomas Laurentiin vierailua koskevien osien esittelyllä ja keskustelen sen jälkeen aiemmista suomalaisista ja ruotsalaisista tulkinnoista, jotka koskevat Thomas Laurentiin vierailua osana Juhana III:n kirkkopolitiikkaa. Artikkelin loppupuolella käsittelen tarkemmin kysymyksiä klassisten kielten opetuksesta 1580-luvun Turussa sekä tiedonkulkua aikakauden humanistioppi-neiden verkostossa. Artikkelin liitteenä on editio

ja käännös Martin Crusiuksen päiväkirjan niistä osista, jotka koskevat vierailua.

Päiväkirja ja sen kirjoittaja

Martin Crusius (1526–1607) oli 1500-luvun Saksassa johtavia filhellenistejä ja tunnettu kreikan opettaja, joka houkutteli oppilaita ympäri Eurooppaa. Hän oli kreikan kielen ja kirjallisuuden professori Tübingenin yliopistossa vuodesta 1559 vuonna 1607 tapahtuneeseen kuolemaansa saakka. Crusiuksen kirjallinen tuotanto on laajaa sisältäen historiaa, runoutta, kielioppia ja retoriikkaa.³

Elinaikanaan julkaistujen teosten lisäksi Crusius jätti jälkeensä laajan *Diariumin*, päiväkirjan vuosilta 1573–1605. Enemmän kuin pelkkä päiväkirja, *Diarium* on kokoelma päiväkirjamerkintöjä, kirjeenvaihtoa, jäljennettyjä dokumentteja ja luonnoksia Crusiuksen omista teoksista.⁴ Kaikkiaan käsikirjoitettuja niteitä on yhdeksän. Vuodet 1596–1605 ovat ilmestyneet 1900-luvulla tieteellisinä editioina,⁵ mutta muut osat ovat julkaisemattomia. Syynä 1920–1950-luvuilla editoitujen osien rajaamiseen on se, että vasta vuodesta 1595 päiväkirja sai varsinaisen, lähes päivittäisiä merkintöjä sisältävän muotonsa. Aikaisemmat osat ovat kokoelma luonnoksia, uutisia, kertomuksia ja puheita, jotka kolmannesta niteestä (vuodet 1584–1587) alkaen on järjestetty kuukausittain.

Crusius käytti erityisesti päiväkirjan ensimmäisiä osia kootakseen materiaalia julkaistuihin teoksiinsa, ja merkittävä osa varhaisempien vuosien merkinnöistä on jossain muodossa päätyntä hänen teoksiinsa *Turcograecia* (1584), *Germanograecia* (1585) ja vuosina 1595–1596 ilmestyneeseen *Annales Suevici*-kronikkaan. Vaikka myöhemmät osat eroavat muodoltaan 1580-luvun

2. Martin Crusius, *Germanograeciae libri sex*. Leonhard Ostenius 1585, 183; Walther Ludwig, Martin Crusius und das Studium des Griechischen in Nordeuropa. *Arctos. Acta Philologica Fennica* 32 (1998), 133–148; Korhonen 2004, 83.

3. Martin Crusiuksen elämänvaiheista, ks. Hans Widmann, Crusius, Martin. Teoksessa *Neue Deutsche Biographie* 3. Duncker & Humblot 1957, 433–434, <https://www.deutsche-biographie.de/> (11.2.2019). Ks. lisäksi käsitteilykatalogi Thomas Wilhelm, *Die griechischen Handschriften der Universitätsbibliothek Tübingen. Sonderband Martin Crusius. Handschriftenverzeichnis und Bibliographie*, Handschriftenkataloge der Universitätsbibliothek Tübingen 2. O. Harassowitz 2002. Ks. erit. Crusiuksen omista teoksista 221–260 sekä tutkimusbibliografia 261–272.

4. Crusiuksen päiväkirjasta ks. Reinhold Stahlecker, Das Tagebuch des Martin Crusius. *Tübinger Blätter* 33 (1942), 25–32.

5. Martin Crusius, *Diarium*. 1596–1597 [I]. Wilhelm Göz & Ernst Conrad (toim.) H. Laupsche Buchh. 1927; Martin Crusius, *Diarium*. 1598–1599 [II]. Wilhelm Göz & Ernst Conrad (toim.) H. Laupsche Buchh. 1931; Martin Crusius, *Diarium*. 1600–1605 [III]. Reinhold Stahlecker & Eugen Staiger (toim.) H. Laupsche Buchh 1958; Eugen Staiger (toim.) *Diarium Martini Crusii Gesamtregister*. H. Laupsche Buchh 1961.

kokoelmista, muutos ei ole täydellinen: myös viimeisten vuosien päiväkirjoista löytyy esimerkiksi pitkiä tiivistelmiä Crusiuksen lukemista teoksista.⁶ Jo päiväkirjan editoijat tiedostivat, että rajaus on jokseenkin keinotekoinen. He tunnustivat, että myös varhaisemmissa osissa on paljon merkintöjä, joita Crusius ei sisällyttänyt julkaistuihin kirjoihinsa, ja monet päiväkirjojen sivujen mittaiset kuvaukset ovat Crusiuksen julkaisuissa vain lyhyitä mainintoja.⁷ Tämä pätee myös kuvaukseen Thomas Laurentiin vierailusta.

Käsikirjoituksia säilytetään Tübingenin yliopistokirjastossa (käsikirjoitus Mh 466, 1–9), ja sen julkaisemattomien osien sisältö on kuvattu Gerd Brinkhusin ja Thomas Wilhelmim toimittamassa käsikirjoituskatalogissa.⁸ Päiväkirjoissa on sivunumerot, ja Crusiuksella oli käytössään itseään varten ristiviittausjärjestelmä, jonka avulla hän kirjoitti merkintöjen marginaaliin sivuja, joilla käsiteltiin samaa asiaa. Thomas Laurentiä koskevat päiväkirjamerkinnot on jäljitetty käsikirjoituskuvauksen ja Crusiuksen omien ristiviitteiden perusteella. Lisäksi olen käynyt läpi päiväkirjan syyskuun 1585 ja maaliskuun lopun 1586 väliltä, eli Thomas Laurentiin vierailun ajalta. Se osoitti, että vaikka Crusiuksen ristiviitejärjestelmä oli varsin pedantti, täysin aukoton ei sekään ollut: sivujen 308–311, 344 ja 356 merkinnät viittaavat toisiinsa, mutta sivulta 347 löytyvä maininta Thomasista kirjojen ja kirjeiden kuljettajana on livahtanut viittausten ulkopuolelle.

Crusius kirjoitti Thomas Laurentiista useissa päiväkirjamerkinnoissa syyskuussa 1585 ja helmimaaliskuussa 1586. Kaikki merkinnät löytyvät päiväkirjojen kolmannesta niteestä. Ne sisältävät:

- ♦ 25.9.1585. Tohtori Simo[n] Eisenus esitteli Thomasin Crusiukselle. Keskusteluja latinan, kreikan ja heprean opetuksesta Turussa. 26.9. toinen tapaaminen, jossa Thomas kertoi lisää tietoja Suomesta ja Turusta (s. 308–309).

♦ 28.9.1585. *Baccalaureusten* promootio. Thomas Laurentii mainitaan pääpöydässä (*in prima mensa*) yhdessä Crusiuksen itsensä, rehtori Jacob Heerbrandin, kanslerin, dekaanin ja muutaman muun kanssa (s. 309).

- ♦ 29.9.1585. Maininta Thomasille annetusta kreikan kieliopin yksityistunnista (s. 310).
- ♦ Jäljennös Juhana III:n suosituskirjeestä Thomasille, päivätty Tukholmassa 21.7.1585 (s. 310–311).⁹
- ♦ 9.2.1586 M. Samuel Hailandus vihki 25 maisteria. Thomas Laurentii mainittu nimeltä (s. 344).
- ♦ 7.3.1586. Martin Crusius lähetti kirjeen Petrus Jonaelle Thomas Laurentiin matkassa (s. 347).
- ♦ 23.3.1586. Thomas Laurentii kävi hyvästelemässä Crusiuksen. Lista Thomasin mukaansa ottamista kirjoista (s. 356).

Crusius kirjoitti Thomas Laurentiin vierailua koskevat osat pääosin latinaksi, mutta joukossa on joitakin sanoja ja fraaseja kreikkaa¹⁰ ja saksaa. Latina oli jopa hyvin kreikkaa tai hepreaa taitaville 1500-luvun kristityille oppineille ensisijainen kirjallinen käyttökieli ja siten myös omaelämäkerrallisissa teksteissä huomattavasti kreikkaa yleisempi kieli.¹¹

Crusius kirjoitti Thomas Laurentiin vierailua koskevat osat pääosin latinaksi, mutta joukossa on joitakin sanoja ja fraaseja kreikkaa¹⁰ ja saksaa. Latina oli jopa hyvin kreikkaa tai hepreaa taitaville 1500-luvun kristityille oppineille ensisijainen kirjallinen käyttökieli ja siten myös omaelämäkerrallisissa teksteissä huomattavasti kreikkaa yleisempi kieli.¹¹

Aiempi tulkinta: opintomatka ja Juhana III:n kirkkopoliittika

Thomas Laurentii nousi Turun merkittävään kirkkoherran asemaan poikkeuksellisesti maalaisseurakunnasta. Hänen aikaisempi virkansa oli Tenholan kirkkoherrana. Hän ei myöskään ollut opiskellut ulkomailla ennen virkaan astumista, mikä oli epätavallista Turun tuomiokapitulin jäsenten joukossa. Selitys löytyy kirkkopoliitti-

6. Esimerkiksi kesäkuulta 1600 usean sivun mittainen latinankielinen tiivistelmä Adam Nachenmoserin saksaksi julkaisemasta *Prognosticon theologicumista* (1588), ks. Crusius, *Diarium* III, 92–96.

7. Wilhelm Göz & Ernst Conrad, Einleitung. Teoksessa *Diarium* [I], xii–xiii; Wilhelm Göz, Ein Justizakt der Universität Tübingen am Ende des 16. Jahrhunderts. *Tübinger Blätter* 18 (1926), 5.

8. Gerd Brinkhus & Thomas Wilhelm, *Die lateinischen Handschriften der Universitätsbibliothek Tübingen. Teil 2, Signaturen Mc 151 bis Mc 379 sowie die lateinischen Handschriften bis 1600 aus den Signaturgruppen Mh, Mk und aus dem Druckschriftenbestand*. Handschriftenkataloge der Universitätsbibliothek Tübingen 1,2 Bd. 1. Harrassowitz 2001, 277–285; ks. myös tietokanta Gabriele Jancke, Selbstzeugnisse im deutschsprachigen Raum. Autobiographien, Tagebücher und andere autobiographische Schriften 1400–1620. 2008. Hakusana ”Martin Crusius”, <http://www.geschkult.fu-berlin.de/e/jancke-quellenkunde/index.html/> (11.2.2019).

9. Suosituskirjettä ei löydy Riksregistraturetista, Juhana III:n hallituskaudelta säilyneistä latinankielisen registratuuran hakemisto-osasta (Titularregister) tai vastaanottajarekisterissä (Adressatregister).

10. Kreikan kääntämisessä olen saanut apua Anni Hellalta ja Raija Vainiolta. Suuret kiitokset heille.

11. Gabriele Jancke, *Autobiographie als soziale Praxis. Beziehungskonzepte in Selbstzeugnissen des 15. und 16. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*. Selbstzeugnisse der Neuzeit 10. Böhlau 2002, 170–74, 184.

sesta tilanteesta. Kun Thomas valittiin kirkkoherraksi vuonna 1581, liturgiariita Juhana III:n Punaisesta kirjasta, joka monien luterilaisten kirkonmiesten mielestä palautti jumalanpalvelusta liiaksi katoliseen suuntaan, oli kiivaimmillaan. 1500-luvun jälkipuoliskolla Ruotsin kirkon reformaation lopputulos oli kaikkea muuta kuin selvä, ja tulkinnat oikeasta evankelisesta uskosta vaihtelivat. Juhana III tunnusti luterilaisuutta, mutta oli kiinnostunut katolisuudesta. Hänen vuoden 1577 valtiopäivillä hyväksytyt liturgiansa oli monen luterilaisen mielestä vaarallinen askel katolisen uskonharjoituksen suuntaan.

Pelkoa katolisen kirkon paluusta Ruotsiin lisäsi Juhanan katolinen puoliso Katariina Jagellonica, jonka kautta Rooma yritti palauttaa Ruotsin vaikutuspiiriinsä. Turun hiippakunnan papisto oli kuitenkin varsin suojea Juhanan uudistukselle. Thomasin edeltäjä Turun kirkkoherrana, Henricus Jacobi, kuului harvoin messukirjan käyttöönottoa Turun hiippakunnassa avoimesti vastustaneisiin johtaviin kirkonmiehiin. Ilmeisesti tästä syystä hänet pantiin viralta, ja todennäköisesti Thomas hyödynsi mainettaan Juhanan liturgian avoimena kannattajana noustakseen virkahierarkiassa – ainakin tästä häntä myöhemmin syytettiin Upsalan kirkolliskokouksessa.¹²

Thomasin asema kuninkaan suosikkina on saanut jälkipolvet yhdistämään Thomasin opintomatkan Juhanan uuteen kirkkopoliittiseen suunnitelmaan. Katariina Jagellonica kuoleman (1583) jälkeen Juhana otti etäisyyttä katoliseen kirkkoon ja halusi sen sijaan lähestyä ortodoksista kirkkoa ja Konstantinopolin ekumeenista patriarkkaa. Johannes Messeniuksen mukaan

kuningas määräsi piispa Ericus Erici Sorolaisen lähettämään Konstantinopolin patriarkalle kreikkaksi kääntämänsä Juhanan liturgian ja ”koko uskon varustuksen” (*tota fidei panoplia*).¹³

Messenius ei mainitse Thomas Laurentiita tässä yhteydessä, mutta myöhempi suomalaisen ja ruotsalaisen kirkkohistorian traditio yhdistää Sorolaisen tehtävän ja Thomas Laurentiin opintomatkan, osittain Messeniukseen viitaten.¹⁴ Thomas Laurentiin oli yhdessä Sorolaisen kanssa tarkoitus matkustaa Konstantinopoliin keskustelemaan kirkkojen lähentymisen teologisista edellytyksistä. Nimenomaan tästä syystä Thomasin kohdeyliopistoksi olisi valikoitunut ruotsalaisille opiskelijoille tuohon aikaan hyvin epätyypillinen Tübingen esimerkiksi tutumman ja klassisen kreikan alalla tunnetun Rostockin sijaan. Kuten yllä on todettu, Tübingenissä kreikan professorina oli Martin Crusius, joka tiedettiin myös aikansa nykykreikan osaajana. Lisäksi hän oli vuosia käynyt kirjeenvaihtoa patriarkaatin kanssa osana luterilaisia pyrkimyksiä lähenyä ortodoksista kirkkoa. Juhanan utopistinen suunnitelma jäi kuitenkin monen muun hänen pyrkimyksensä tavoin vain haaveeksi, eikä Turun piispan ja kirkkoherran lähetystö lähtenyt koskaan Konstantinopoliin yhdistämään kristikuntaa.¹⁵

Voisi olettaa, että Juhanan suunnitelmasta olisi jotain mainintoja Crusiuksen päiväkirjamerkinnoissä. Pyrkimystä lähestyä Konstantinopolia ei kuitenkaan mainita sanallakaan. Kun Thomas Laurentii tuotiin Crusiuksen luo 25. syyskuuta, vain päivä sen jälkeen kun hän oli kirjoittautunut yliopistoon opiskelijaksi, Crusius kirjoitti Thomasin matkan syyksi yksinkertaisesti kreikan ja hep-

12. Paarma 1980, 78–79, liturgiariidasta 223–243; Nuorteva 1997, 274; ks. myös Johannes Baazius, *Inventarium ecclesiae Sveo-Gothorum. Continens integram historiam eccles. Svec.* Christopherus Güntherus 1642, 523. Baazius mainitsee Thomasin ainoana nimeltä esimerkkinä papeista jotka liturgiaa kannattaessaan välittivät enemmän viroistaan kuin uskosta, ”praebenda magis quam Religionem curarunt”. Liturgiariidasta Turussa ks. myös Jukka Paarma, *Den liturgiska striden i Finland. Teoksessa Ingmar Brohed (toim.) Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610.* Universitetsforlaget 1990, 137–41; Katariina Jagellonica ja katolisesta vastareformaatiosta ks. mm. Susanna Niiranen, *Katariina Jagellonica ja ”tehtävä Ruotsissa”.* Ruotsin kuningatar vastareformaation välittäjänä. Teoksessa Meri Heinonen & Marika Räsänen (toim.) *Pohjoinen Reformaatio.* TUCEMEMS & THY 2016, 47–52.

13. Johannes Messenius, *Scondia illustrata* VII. Typis Olavi Enaei 1702, 74. Vrt. vol. X, 34.

14. Tengström 1830, 49–50; Ivar A. Heikel, *Åbo universitets lärdomshistoria. 5, Filologins studium vid Åbo universitet.* Svenska literatursällskapet i Finland 1894, 24–25; Pirinen (toim.) 1976, 94; Paarma 1980, 238; Nuorteva on huomannut, että Messeniukseen viitataan tässä yhteydessä vailla perustetta, ks. Nuorteva 1997, 275, viite 65. Ks. myös alla viite 15.

15. Paarma 1980, 237–238; Pirinen (toim.) 1976, 94; Tengström 1830, 49–50; ks. myös Nuorteva 1997, 274–276; Baazius 1642, 415; Olavus Plantin, *Vindemiola literaria: in qua Hellas sub arcto, sive merita Svecorum in lingvam graecam brevissime et modeste exponuntur.* Apvd S.G. Zimmermannvm 1736, 26–27; Rafael Holmström, *Eerikki Eerikinpoika Sorolainen. Piispa ja teologi, kansanopettaja ja saarnaaja.* Suomen kirkkohistoriallinen seura 1937, 30; Sven Kjölleström, *Kräkla och mitra. en undersökning om biskopsvigningar i Sverige under reformationstidevarvet.* Gleerup, 1965, 95; Korhonen 2004, 81.

rean kielen opiskelun ja terveytensä vahvistamisen.¹⁶ Ruotsin uskonnollisesta tilanteesta Crusius kirjoitti lyhyesti, että Thomas Laurentii totesi seuraavana päivänä (26.9.) keskusteluissa Crusiuksen ja kahden yliopiston maisterin kanssa, että "Koko valtakunnassa harjoitetaan hengeltään puhdasta uskontoa. Entisen kuningattaren (Katariina Jagellonica) kuoltua jesuiitat on karkotettu".¹⁷ Muuten

■ Kuva 1. Kansilehti Martin Crusiuksen omistamasta Platonin *Dialogeista*. Ajan tavan mukaisesti Crusius on merkinnyt kirjan omistajuuden käyttämällä omaa ex libristään. Lähde: Wikimedia Commons CC BY 4.0/ Tübingenin yliopiston kirjasto.

sen paremmin luterilainen, katolinen kuin ortodoksinen usko ei tule esiin.

16. Tübingen UB, Mh 466 (3), 308: "eum venire discendi linguam Graecam & Hebraeam ca[usa], & ob valetudinem confirmandam."

17. Tübingen UB, Mh 466 (3), 309: "Est animo pura in toto Regno religio: et, priore Regina mortua, Iesuitae expulsi."

Yhtä vähän kertoo Juhana III:n suosituskirje, jonka Crusius jäljensi sinetteineen päivineen päiväkirjansa sivuille. Kirje on kaavamainen pyyntö osoittaa suosiota ja suojelusta Thomasille, joka kirjeen mukaan oli päättänyt lähteä vierailemaan ”Saksan kuuluiisiin akatemioihin” tervehtyäkseen ja saavuttaakseen suuremman pätevyyden kreikassa ja hepreassa.¹⁸ Juhanan suosituksen mukaan aloite matkaan tuli Thomasilta, joka pyysi kuninkaalta suositusta osoitukseksi siitä, että hän tekee tämän kuninkaan suostumuksella ja suosiossa.¹⁹ On selvää, että kirje on osoitus Thomasin asemasta Juhanan suosiossa: jokainen yliopistop opiskelija ei matkannut Saksaan kuninkaan suosituskirje taskussaan. On myös ymmärrettävää, että Juhana ei julistanut arkaluontoista hankettaan suosituskirjeessä: kilpailevien tunnustusten Euroopassa diplomaattinen tehtävä saattoi olla järkevämpää esittää yksityismatkana.²⁰ Sen sijaan Martin Crusiuksella ei ollut vastaavia rajoitteita päiväkirjamerkintöjensä suhteen. Olisi kummallista, jos Crusius, joka oli tallentanut päiväkirjoihinsa lähes kokonaan Tübingenin johtavien teologien ja Konstantinopolin patriarkan välisen kirjeenvaihdon (1573–1581),²¹ olisi tyystin vaiennut Ruotsin kuninkaan kiinnostuksesta idän kirkkoa kohtaan. Myös puhutun kreikan opiskelu oli tuolloin siinä määrin poikkeuksellista,²² että Crusius olisi varmasti maininnut Thomasin kiinnostuneen siitä. Sen sijaan päiväkirjamerkinnät viittaavat vain klassisen kreikan opiskeluun.²³

Onko Thomasin opintomatalla ja Juhanan Ericus Sorolaiselle määräämällä diplomaattisella tehtävällä mitään aikalaishäteisiin pohjautuvaa kytköstä, vai ovatko kirkkohistorioitsijat yksinkertaisesti liittäneet kaksi suunnilleen samankaista tapahtumaa toisiinsa vain sen vuoksi, että ne näyttävät niin täydellisesti sopivan yhteen? Edes Juhanan suunnitteleman Konstantinopolin lähetystön ajoituksesta ei ole varmuutta, ja tiedot siitä perustuvat useita vuosikymmeniä nuorempiin historiateoksiin. Messenius ajoittaa sen joko vuoteen 1585 tai 1587, joista ensimmäinen ajoitus sopisi yhteen Thomasin opintomatkan kanssa.²⁴ Sen sijaan vuonna 1642 Ruotsin kirkkohistorian kirjoittanut Johannes Baazius mainitsee kaavailtuna lähettiläänä Ericus Sorolaisen, mutta ajoittaa suunnitelman 1570-luvulle,²⁵ siis hyvin vuosikymmenen aiemmaksi kuin Thomasin opintomatka.

Yhteys näiden kahden välille näyttää keksityn vasta myöhemmin. Todennäköinen syyllinen on Olavus Plantin vuonna 1736 painetussa kirjassa *Vindemiola literaria*. Plantin kertoo Baaziuksen pohjalta Juhanan suunnitelmista lähettää Ericus Eri Konstantinopoliin, ja mainitsee samassa yhteydessä, että kuningas lähetti Thomas Laurentiin Tübingeniin Martin Crusiuksen luo opiskelemaan nykykreikkaa.²⁶ Plantin mainitsee Baaziuksen lisäksi toisen lähteen, Johann Conrad Dieterichin teoksen *Propagatio Graecarum literarum et poeseos per Germaniam* (1663).

18. Tübingen UB, Mh 466, (3) 310: ”quod cum praesentium exhibitor, fidelis noster subditus, spectabilis et discretus Dominus Thomas Laurentii, Catheralis ecclesiae Aböensis in magno principatu nostro Finlandia pastor, ob recuperandam valetudinem, atque etiam maiorem eruditionem in lingua Graeca, et Hebrea, consequendam, in animum suum induxi[sset] celebriores Academiae Germaniae invisere.”

19. Tübingen UB, Mh 466 (3), 310–311: ”petiit a nobis humiliter, ut illud et nostro consensu, et bona cum voluntate, atque etiam ad bonos omnes, commendatione et testimonio nostro publico fieri posset: quod quidem ipsi denegare nolimus.”

20. Vrt. Stephan Gerlach, joka 1573 matkusti Württembergin herttuan Ludwigin myöntämällä passilla Wieniin liittyäkseen siellä evankelisena pastorina keisarilliseen, Konstantinopoliin suuntautuvaan lähetystöön, ks. Dorothea Wendebourg, *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*. Vandenhoeck & Ruprecht 1986, 35–36.

21. Wendebourg 1986, 14–15.

22. Crusius itsekin vasta opiskeli aikansa nykykreikkaa Tübingenissä vierailleiden kreikkalaisten avustuksella, erityisesti vuosina 1579–1589, ks. Ulrich Moennig, Martinus Crusius’s collection of Greek vernacular and religious books printed in Venice. Some unnoticed data. *Byzantine and Modern Greek Studies* 21 (1997), 66–67.

23. Ks. erit. päiväkirjamerkintä 29.9.1585.

24. Messeniuksen kahdesta ajoituksesta, ks. Nuorteva 1997, 275.

25. Baazius 1642, 415. Baaziuksen mukaan Juhana olisi taipunut jesuiittojen ja heitä tukevien aatelisten suostutteluun ja päättänyt lähettää lähetystön sen sijaan Roomaan Gregorius XIII:n luo; Baaziuksen tietoja seuraa mm. Ragnar Askmark, *Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis*. Gleerup 1949, 333.

26. Plantin 1736, 26–27: ”vid. Differt. Ppsal. habit. de Liturgia. it. BAZII Invent Hist. Eccl. S. Goth. Neque h.l. praetereundum est, quod Rex ipse, Joh. III decipula hac Papistica, praeter suam forte opinionem, captus, Constantinopolim Legationem mittere in animo habuerit, qvaesiturus a Patriarcha ejus loci, qvi obtinuit sedem nimine antiqvitatibus celeberrimam, ut

Tässä pienessä väitöskirjavihkosessa Dieterich ylistää Martin Crusiuksen, Michael Neandruksen ja Laurentius Rhodomannuksen roolia kreikan kielen levittäjinä. Ja toden totta, mainitsee myös Thomas Laurentiin ja Juhana III:n. He ovat esimerkki siitä, kuinka Martin Crusiuksen maine oli levinnyt Ruotsiin asti, ja Juhana lähetti Thomasin Tübingeniin, jotta Crusius opettaisi tätä kreikan kielessä.²⁷ Kuten Crusiuksen päiväkirjoissa, myös Dieterichille Thomasin matkan syynä on vain ja ainoastaan klassisen kreikan opiskelu ilman diplomaattista päämäärää.²⁸ Plantin on siis vetänyt johtopäätökset yhdistämällä käyttämiensä Baa-ziuksen ja Dieterichin teosten tiedot. Plantin on myös ensimmäinen, joka nimenomaisesti mainitsee Thomasin matkan päämääräksi aikansa nykkykreikan (*barbaram hodiernorum Graecorum linguam*) opiskelun.

Todennäköisesti Plantinin kirjasta tieto hyp-
pää suomalaisen historiantutkimukseen. Jacob Tengström kertoo vuonna 1830 julkaistussa *Handlingar till upplysning i Finlands kyrko-historie*-sarjan kahdeksannessa osassa julkaistussa pienessä tutkielmassa *Förteckning å Pastores Åbo Stad, efter Reformationen, intill dess Academien härstädes år 1640 inrättades*, kuinka Juhana III määräsi Thomasin matkustamaan Ericus Ericin kanssa patriarkan luo edistämään Ruotsin ja Kreikan kirkkojen yhdistymistä ja erityisesti saamaan patriarkalta hyväksynnän Ruotsissa käyttöön otetulle liturgialle, "hwarföre han och af honom blifwit utsänd till Tyskland, att hos Profess. Crusius i Tübingen göra sig bekant med den nya Grekiskan, som där af berörde Professor med mycket bifall förelästes." Tengströmin tietojen tarkkuus viittaa siihen, että ne perustuvat johon-

kin muuhun kuin hänen omaan päättelyynsä. Vaikka ainoat lähteet, joihin hän viittaa, liittyvät Upsalan kirkolliskokouksen aikana esitettyihin syytöksiin siitä, kuinka Thomas Laurentii olisi käyttänyt liturgiariitaa syrjäyttääkseen edeltäjänsä Henricus Jacobin kirkkoherran virasta,²⁹ todennäköisesti Olavus Plantin on Tengströmin lähde tiedoissa Thomasin opintomatkaista. Siinä määrin samankaltaisia Plantinin ja Tengströmin kuvaukset ovat.

On toki mahdollista, että Thomas Laurentiin opintomatkahan liittyi salainen kirkkopoliittinen tehtävänanto, mutta mikään 1500-luvun lähde tai edes 1600-luvun historiategos ei sellaista mainitse. Päätelmä syntyy 1700-luvulla, lyödään lukeen 1800-luvun historiantutkimuksessa ja toistetaan, tosin kriittisin huomioin varustettuna, 1900-luvulla. Opintomatkan ja Juhanan suosituskirjeeseen on saattanut kyllä liittyä pelkkää kreikan- ja hepreantaitoa käytännöllisempi syy. Kuten yllä on todettu, Thomas nousi korkeaan kirkolliseen virkaan Juhanan puoluelaisena epätavallista reittiä, eikä hänellä erotuksena muista Turun hiippakunnan johtavista kirkonmiehistä ollut yliopistokoulutusta. Lupa ja suosituskirje opintomatkahan ja siitä seuranneeseen maisterin oppiarvoon saattoivat siten olla keino vahvistaa Juhanan suosikin asemaa ja kouluttaa Turun hiippakunnan johtoon hänelle suojeita kirkonmiehiä. Sen sijaan opintomatkan yhteys kuninkaan kansainvälisiin diplomaattisiin tehtäviin näyttää Crusiuksen päiväkirjan tietojen valossa hyvin kyseenalaiselta ja jälkeempään keksityltä.

Martin Crusiuksen päiväkirjamerkinnot tämentävät kuitenkin aiempia tietoja Thomas Laurentiin opintomatkan ajoista. Hänen tiedetään

is confirmaret ritus Ecclesiae in Liturgia publicatos et investiret nostros Episcopos, cum aliter non posset a se remove suscipionem illam, qva accusabatur publicasse Liturgiam in Gratiam Romanae Religionis et sacrificii Papistici. Hac eadem de causa non solum Episcopum Aboensem, M. Ericvm Erici, nobilitasse dicitur, ut Constantinopolim proficisceretur, haec eadem expediturus, verum etiam Thomam Laurentii, Past. Finlandiae, ad M. Crusivm, Professorem tunc temporis Tubingae magno cum aplausu Germanos barbaram hodiernorum Graecorum linguam primum docentem, misisse, ut eum in ea lingua institueret. vid. Bazii Invent. H. Eccles. p. 414 et 415, it. C. Dieterici Programma, de Propagatione Lin. Gr. per Germaniam. p. 1."

27. Johann Conrad Dieterich, *Propagatio Graecarum literarum et poeseos per Germaniam a trium viris literariis, Martino Crusio, Michaelae Neandro, Laurentio Rhodomanno, instituta*. Karger 1663, 4, <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/13554/1/> (11.2.2019): "[...] qua multorum doctorum admirationem provocavit, adeo ut fama ejus in Sueciam evolarit: sicuti et Rex Sueciae Joh. III. misit Thomam Laurentii Pastorem Finlandiae, ut in graeca lingua ipsum institueret. Sed quid dico Sueciam? Graeciam ipsam, interipsos barbaros gementem, penetravit [...]"

28. Korhonen 2004, 81, alaviite 381, on huomannut, että Dieterich puhuu vain neutraalisti kreikan kielestä. Korhonen ei vie päättelyä sen pidemmälle.

29. Tengström 1830, 49–50; näistä syytöksistä ks. erit. Paarma 1980, 79.

30. Paarma 1980, 143; Nuorteva 1997, 275.

kirjautuneen Helmstedin yliopistoon 5.9.1585,³⁰ mutta jatkaneen melkein saman tien matkaa Tübingeniin, jonne hän kirjautui opiskelijaksi 24.9.1585 ja promovoitiin maisteriksi jo 9.2.1586.³¹ Jukka Paarma ajoittaa opintomatkan ajankohdan keväästä syksyyn 1585, ilmeisesti ottamatta huomioon maisteripromootion päivää.³² Jussi Nuorteva on löytänyt Kansalliskirjaston kokoelmiin kuuluvan Ciceron teoksen *Libri de tres officiis*, jonka Thomas Laurentii on lahjoittanut Gregorius Martini Teitille ennen lähtöään Saksaan. Omistus on kirjoitettu Pyhän Margaretan päivänä (13.7.) vuonna 1585,³³ mikä tarkoittaa, että Thomas on lähtenyt Saksaan vasta heinäkuussa.

Martin Crusiuksen päiväkirjaansa kopioima Juhana III:n suosituskirje on päivätty 21.7.1585.³⁴ Aikataulu matkustamiselle Turusta Tukholmaan kirjan lahjoittamisen jälkeen on tiukka, mutta mahdollinen. Toinen vaihtoehto on, että myös Gregorius Teit on oleskellut heinäkuussa 1585 Tukholmassa. Joka tapauksessa Thomas on lähtenyt matkaan kohti Saksaa Tukholman kautta todennäköisesti heinäkuun lopussa. Crusiuksen päiväkirja paljastaa lisäksi, että vierailu Tübingenissä ei päättynyt maisteripromootioon helmikuussa, vaan Thomas Laurentii vietti kaupungissa pitkälti toista kuukautta sen jälkeen. Juuri ennen lähtöään Thomas kävi vielä vierailulla Crusiuksen luona, ja tämä merkitsi vierailun päiväkirjaansa 23.3.1586. Thomas kiitteli vuolaasti Martin Crusiusta, lupasi kirjoittaa tälle ja sai tältä lahjaksi kirjan,³⁵ josta tarkemmin seuraavassa alaluvussa.

Thomas Laurentii saapui siis oletettavasti takaisin Turkuun kesällä 1586. Kaiken kaikkiaan Thomas suoritti tutkinnon niin nopeasti, että promovointia on syytä pitää pikemminkin opintojen symbolisena päätöksenä kuin oppineisuuden todistuksena. Periaatteessa maisteriopinnot kes-

tivät uuden ajan alun Euroopassa useita vuosia, mutta käytännössä opintoajoista joustettiin usein esimerkiksi aikuisikään ehtineiden opiskelijoiden kohdalla.³⁶ Verrattuna ulkomailla opiskelleisiin aikalaisiinsa Thomas Laurentiin opinnot olivat huomattavan nopeat: ahvenanmaalainen Matthias Marci promovoitiin Rostockissa filosofian maisteriksi neljän vuoden opiskelujen jälkeen, eikä Christianus Agricola ehtinyt suorittaa maisterintutkintoa Wittenbergissä huolimatta yli kolmen vuoden opinnoista.³⁷

Humanistien tiedonvälitys 1500-luvun Euroopassa.

Martin Crusius oli selvästi kiinnostunut Pohjoismaiden oloista ja erityisesti klassisten kielten opetuksesta siellä. Hän keräsi ja merkitsi muistiin tietoa sieltä, mistä sitä sai. Ensimmäiset tiedot Suomesta tulivat württembergiläiseltä oppineelta Johann Georg Godelmannilta, joka oli vuonna 1579 vierailut Kööpenhaminassa ja toi elokuussa 1582 Crusiukselle tietoja klassisten kielten osaamisesta Pohjolassa. Godelmannin mukaan Kööpenhaminassa ja Upsalassa oli kussakin yksi kreikan professori, mutta ”Suomessa ja Lapissa ihmiset elävät taikauskossa ja ovat kaikki barbaareita,” eli eivät tunteneet klassisia kieliä.³⁸ Godelmannin tiedot olivat suurpiirteisiä tai suorastaan virheellisiä, mutta Crusiuksella oli jo saman vuoden (1582) marraskuussa mahdollisuus päivittää tietonsa, kun ruotsalainen Petrus Jonae vieraili Tübingenissä. Petruksen tarkempi kuvaus Ruotsin ja Norjan kuningaskunnista sekä Pohjolassa ja Baltiassa edeltävinä vuosikymmeninä käydyistä sodista päättyi painettuna samaan *Germanograeciaan*, johon Crusius sisällytti myös Godelmannin uutiset.³⁹

31. Hermelink (toim.) 1906, 638; Crusius 1596, 796; Paarma 1980, 143; Nuorteva 1997, 275–276.

32. Paarma 1980, 238.

33. Nuorteva 1997, 276, viite 63. Teitin merkintä kirjan kannessa: ”Hunc librum officiorum, Reverendus Pastor Aboensis, Dn. [Thomas] Laurentii in Germaniam profecturus, dono dedit Mihi, Gregorio Martini Teito, Anno Domini 1585 Festo Margarete.”

34. Tübingen UB, Mh 466 (3), 311: ”Dat. ex Regia nostra Stockholmia XXI die mensis Iulii, Anno Christi M D L XXXVo.”

35. Tübingen UB, Mh 466 (3), 356: ”Die Mart. 23. mane hora 8a me conueniens, gratias agit mihi M. Thomas Laurentii Finlandus.”

36. Willem Frijhoff, Graduation and careers. Teoksessa Hilde de Ridder-Symoens (toim.) *Universities in early modern Europe, 1500–1800*. Cambridge University Press 1996, 359–361.

37. Nuorteva 1997, 265–267.

38. Crusius 1585, 272; Ludwig 1998, 135–136.

39. Crusius 1585, 183–185; Petrus Jonaen vierailuista ja hänen Crusiukselle välittämistä tiedoista ks. Ludwig 1998, 136–139, 143–147.

Petrus Jonae antaa paljon Godelmannia valoisamman kuvan Turun hiippakunnan sivistystasosta:

Turun kaupungin koulu, joka on [hiippakunnan] pääkirkon luona, on oppilasmäärältään mitä suurin: oppilaita on usein 700 tai 800. Siellä opetetaan kreikkaa ja latinaa, usein jopa hepreaa. Tätä koulua johtaa nyt Christianus Agricola, sikäläisen piispan poika.⁴⁰

Petrus selvästi liioittelee oppilasmäärää, mutta kiintoisaa kyllä, Thomas Laurentii antaa käytännössä saman tiedon. Thomasin kertoman mukaan Turun katedraalikoulussa oli nimittäin seitsemän opettajaa ja yli 700 oppilasta.⁴¹ Thomasin kertoma opettajamäärä seitsemän vastaa nykytiedon käsitystä koulun koosta 1580-luvulla. Juhana III oli nimittänyt kouluun vuonna 1580 filosofian lehtorin, ja koulussa toimi samanaikaisesti enimmillään (1591) kuusi apuopettajaa. Sen sijaan oppilasmäärä oli varovasti arvioiden hieman yli viisikymmentä, mahdollisesti sata,⁴² mutta ei missään nimessä 700 oppilasta. Tämä herättää kysymyksen siitä, oliko ulkomaille opintielle lähteneitä ruotsalaisia ohjeistettu antamaan hieman todellisuutta ruusuisempi kuva valtakunnan ja sen kaupunkien ja koulujen koosta.

Thomas Laurentii päivitti ja tarkensi Petrus Jonae antamia tietoja. Kuluneina kolmena vuotena koulun rehtori oli vaihtunut, kun Christianus Agricola oli siirtynyt Tallinnan piispaksi. Uusi rehtori oli Jacobus Petri, suomalaisittain Jaakko Finno, virsikirjan tekijänä ehkä parhaiten tunnettu. Klassisten kielten osaamisesta Thomas antaa samansuuntaisen kuvan kuin Petrus, tosin

pienin varauksin. Thomasin mukaan rehtori Jacobus Petri osasi vähän kreikkaa, ja opetti tämän kielen perusteita. Piispa [Ericus Sorolainen] opetti heprean perusteita. Latinan opetukseen kykenivät hyvin muutkin.⁴³ Petrus Jonae ja Thomas Laurentiin antamat tiedot ovat lopulta hämmästyttävän samankaltaisia, ja näin Crusiuksen päiväkirjamerkintä vahvistaa kuvaamme siitä, että kreikkaa ja myös hepreaa todella opetettiin Turun koulussa 1580-luvulla.⁴⁴

Vaikka Crusius kirjasi muistiin ennen kaikkea Turkua ja Suomea koskevia asioita, Thomas päivitti myös hänen tietojaan Ruotsin valtakunnan asioista sekä Petrus Jonae kuulumisista. Hän kertoi, kuinka edellisessä sodassa Ruotsin kuningas oli riistänyt venäläisiltä merla ja maata 100 peninkulman verran, viitaten ilmeisesti vuoden 1583 aselepoon Ruotsin ja Moskovan välillä.⁴⁵ Kahden miehen vierailun välillä kuningatar Katariina Jagellonica oli kuollut (1583), ja Crusius merkitsi Thomasin kertomasta muistiin että "uusi kuningatar on syntyperäinen ruotsalainen, noin 20-vuotias, kaunis ja viisas, kuninkaallista sukua", mutta ei koskaan maininnut Gunilla Johansdotter Bielken nimeä. Lisäksi Thomas kertoi, kuinka vanhan kuningattaren kuoltua jesuiitat oli karkotettu maasta ja "koko valtakunnassa harjoitetaan hengeltään puhdasta uskontoa". Hän tiesi myös kertoa, että Petrus Jonae opetti nyttemmin Södermanlandissa, ja että koko Upsalan akademia oli siirretty Tukholmaan – tällä Thomasin on täytyntä viitata Juhanan tukemaan Tukholman Collegiumiin ja Upsalan yliopiston opetuksen loppumiseen 1580-luvun alussa.⁴⁶

Utusten liikkuminen 1500-luvun Euroopassa oli riippuvainen ihmisten liikkeistä, eivätkä kir-

40. Crusius 1585, 183: "Abogiae oppidi Schola ad Templum primarium frequentissima est, Discipulis saepe DCC aut DCCC, ubi Graeca et Latina docentur, saepe etiam Hebraica. Eam Scholam nunc regit Christianus Agricola, Episcopi ibi filius"; uusintapainos ks. Ludwig 1998, 145–146. Christianus Agricola tosiaan oli vielä katedraalikoulun rehtori, tosin hänen isänsä, piispa Mikael Agricola oli kuollut jo 1557.

41. Tübingen UB, Mh 466 (3), 308: "in qua Schola est, 7 docentes habens, & discipulos plus 700."

42. Jussi Hanska & Anu Lahtinen, Keskiajalta 1500-luvun lopulle. Teoksessa Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.) *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*. SKS 2010, 87; Oscar Nikula & Sigrid Nikula, *Turun kaupungin historia. 1521–1600*. Nide 2. Turun kaupunki 1987, 697–698; Paarma 1980, 342–345.

43. Tübingen UB, Mh 466 (3), 308: "Rector Scholae vocatur IACOBVS Petri: qui paulum Graece sciens, el[emen]ta eius linguae ibi docet. El[emen]ta vero Hebraeae L[inguae] docet Episcopus. Alias latinae l[inguae] ibi docentur: et [enim] satis bona ingenia ho[mini]m."

44. Kreikan opetuksen varhaisvaiheista Turussa ks. alla.

45. Vuoden 1583 aselevosta ja rajamuutoksista ks. esim. Lars-Folke Landgrén, Pohjoismaiden 25-vuotinen sota ja pitkä viha. Käänt. Martti Ahti. Teoksessa *Itärajan vertijat 2. 1500-luku*. Otava 2004, 175–178.

46. Tübingen UB, Mh 466 (3), 308–309. Petrus Jonae oli tosiaan 1583 muuttanut Nyköpöngiin, josta Kaarle-herttua järjesti hänelle myöhemmin kirkkoherranviran, ks. Stefan Östergren, Petrus Jonae Helsingus. Teoksessa *Svenskt biografiskt lexikon* 29, Norstedt 1995–1997, 217, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7206> (11.2.2019).

jeetkään kulkeneet Tübingenistä Ruotsiin, jolle sopivaa viestinviejää löytynyt niitä kuljettamaan. Thomas Laurentii sai toimia tällaisena Martin Crusiuksen ja Petrus Jonaen välillä. Crusius jäljensi *Diariumiinsa* myös lähettämiensä kirjeiden tiivistelmiä, ja 7. maaliskuuta 1586 hän kirjoitti Petrus Jonaelle. Petrus oli jotenkin saanut Crusiukselle toimitettua kirjeen, joka oli päivätty 5. heinäkuuta 1584 ja Crusius pyysi anteeksi pitkää hiljaisuutta. Ilmeisesti Petrus oli valittanut päänsärkyä, koska Crusius toivoi sen paranemista. Lyhytsanainen tiivistelmä kertoo lisäksi, että Crusius kirjoitti Ruotsiin kirjeenvaihdostaan Bysanttiin (joka toki tässä vaiheessa oli osa osmanien valtakuntaa), julkaisemistaan teoksista, Tübingenin kanslerin matkasta johonkin kollokviumiin, Turkin ja Persian välisestä sodasta sekä Ranskan kuninkaan sodasta Navarraa vastaan. Lisäksi Thomas sai tehtäväkseen välittää suullisia, mahdollisesti arkaluontoisempia tietoja, sillä tiivistelmä päättyi toteamukseen:

Muista asioista hänelle kertoo maisteri Laurentii Thomas [marg. sillä uskoin tämän kirjeen hänen haltuunsa], jonka välityksellä lähettän tämän kirjeen; hän, jos Jumala suo, edistää kreikan kielen juurruttamista Suomeen.⁴⁷

Walther Ludwig on todennut, että Petrus Jonaen ja Martin Crusiuksen kohtaaminen ja sen tuloksena syntynyt Pohjolan olojen kuvaus *Germanograeciassa* ovat esimerkki eri maiden humanistien hedelmällisestä kanssakäymisestä ja tiedonvälityksestä aikana, jolloin tarkkojen tietojen hankkiminen kaukaisista seuduista oli vaivalloista.⁴⁸ Thomas Laurentiin vierailu jatkoi tätä kanssakäymistä, ja Crusiuksen päiväkirjamerkinnot paljastavat, kuinka tiedonkulku käytännössä tapahtui: Keski-Eurooppaan matkanneet opiskelijat paitsi kertoivat kuulumisia kotimaistaan myös ylläpitivät kirjeenvaihtoa ja oppineiden verkostoa. Tie-

toja saatettiin värittää ja kaunistella, mutta yhtä kaikki Petrus Jonaen ja Thomas Laurentiin välityksellä Martin Crusius sai tietoa paitsi klassisten kielten opetuksesta Pohjolassa, myös Ruotsin valtakunnan oloista ja sodista Moskovaa vastaan. Vastaavasti Ruotsiin kulkeutui Martin Crusiuksen välityksellä tietoa niinkin kaukaisista asioista kuin Turkin ja Persian välisestä sodankäynnistä.

Kreikkaa ja hepreaa Turun katedraalikoulussa

Martin Crusiuksen keskeisiä kiinnostuksen kohteita oli kreikan kielen asema niin turkkilaisten valtaamassa Kreikassa, Saksassa kuin muualla Euroopassa. Niinpä ei ole yllättävää, että hän kyseli Thomasilta tietoja kreikan ja muiden kielten opetuksesta Turussa, aivan kuten hän oli tehnyt muutamaa vuotta aiemmin Petrus Jonaelta koskien Ruotsin valtakuntaa yleisesti. Yllä on jo kuvattu, mitä Thomas kertoi opetuksen järjestämisestä Turun koulussa. Opettajien lisäksi Crusius on merkinnyt muistiin Turussa käytettyjä sekä Thomasin Tübingenistä hankkimia kirjoja.

Turussa opetettavista kirjoista Thomas mainitsee Philipp Melanchthonin kieliopin ja Lucas Lossiuksen Melanchthonin ja Erasmus Rotterdamilaisen dialektiikan ja retoriikan opetuksista kouluja varten koostaman lyhennelmän *Erotomata dialecticae et rhetoricae Philippi Melanthonis et praeceptionum Erasmi Roterodami*. Thomas itse kertoo nähneensä Martin Crusiuksen *Rhetorica Philippica* -teoksen, ”ja lukeneensa sitä itsekseen”.⁴⁹ Lisäksi Crusius merkitsi marginaaliin kreikan opetuksen kohdalle ”Clenardi Gramm. Gr.”;⁵⁰ viitaten tällä todennäköisesti siihen, että Turussa käytettiin kreikan opetuksessa Nicolaus Clenarduksen (1495–1543) kreikan kielioppia. Thomas Laurentii otti kyseisestä teoksesta ainakin yhden, todennäköisesti useamman yksityistunnin Crusiukselta. Tämä nimittäin kirjoitti päiväkirjaansa 29.9.1585, että ”klo 12 aloin käydä läpi

47. Tübingen UB, Mh 466 (3), 347.

48. Ludwig 1998, 148.

49. Tübingen UB, Mh 466 (3), 308: ”Ait, se in illa sua patria vidisse mea Rhetorica Philippica, et pro se legisse. Ibi doceri Grammaticam Phil. Mel. et Quaestiones Dial. ac Rhetor. Lossii.” Kyseessä täytyy olla Crusiuksen kommentaarein varustama Philipp Melanchthonin retoriikan oppikirja *Philippi Melanthonis Elementorum Rhetorices Libri duo* (ensimmäinen painos Johann Oporinus 1563, useita uusintapainoksia, ks. Wilhelmi 2002, 224–241). Lucas Lossiuksen lyhennelmä levisi useina painoksina, vanhin painos, joka löytyy tietokannasta ”Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16)”, /www.vd16.de/ (11.2.2019), on painettu Frankfurt am Mainissa 1550.

50. Tübingen UB, Mh 466 (3), 308.

Clenarduksen kreikan kielioppia kahden kesken herra Thomas Laurentii Suomalaisen kanssa.”⁵¹

Crusiuksen päiväkirjamerkinnot ja Thomas Laurentiin tiedonannot sopivat yhteen sen kanssa, mitä tiedetään 1500-luvun kouluoloista Turussa. Ne myös tarkentavat ja täydentävät tietoja olennaisilta osin. Philipp Melanchthonin teosten vahva läsnäolo on ymmärrettävää, koska koko voimassa ollut vuoden 1571 koulujärjestys nojasi Wittenbergin opettajien vaikutukseen ja Melanchthonin siellä vuonna 1528 laatimaan reformoituun koulujärjestykseen.⁵² Ylipäätään Melanchthonin pedagogiikka, humanismi ja teologia olivat 1500-luvun Pohjolassa vahvempia reformaation vaikutteita kuin Lutherin teologiset kirjoitukset.⁵³ Lucas Lossiuksen teokset mainitaan myös 1500-luvun lopussa katedraalikoulussa tehdyissä inventaareissa.⁵⁴ Myös Clenarduksen kreikan kielioppi kuului 1500-luvun Ruotsissa käytettyihin oppikirjoihin, ja Upsalan kirkolliskokouksessa vuonna 1595 se määrettiin opetuksessa käytettäviin kirjoihin.⁵⁵ Melanchthonin kreikan kieliopin kappale oli ollut Turussa ainakin 1560–1570-luvuilla.⁵⁶

Kreikan ja heprean opetus näyttäytyy järjestelmällisempänä ja varhaisempana kuin on oletettu. Kreikan opetus oli alkanut Turussa kun Erik Härkää oli valittu koulun rehtoriksi vuonna 1566. Opetus näyttää kuitenkin herättäneen vastustusta, ja on arveltu, että tämä uudistus oli syynä Erikin syrjäyttämiseen rehtorin virasta. Kreikka ei kuulunut vielä vuonna 1571 kirkkojärjestyksen mukaiseen koulujen ohjelmaan, ja Raamatun alkukieliä alettiin Ruotsin kouluissa opettaa vasta 1580-luvulla. Jukka Paarman mukaan Erik

Härkääpään kokeilu jäi väliaikaiseksi, ja kreikan opetus alkoi vakiintua vasta 1600-luvun alkupuolella.⁵⁷ Thomas Laurentiin tiedonannon mukaan kreikan opetus kuitenkin jatkui Turun katedraalikoulussa, vastuun oli ottanut rehtori Jacobus Petri ja myös Clenarduksen kielioppi näyttää olleen jo käytössä. Turun koulu näyttää 1580-luvulla tarjonneen myös heprean alkeisopetusta piispa Ericus Ericin johdolla. Hebraistit olivat tuolloin vielä harvassa. Ilmeisesti Viipurin pitkäaikainen koulumestari Christianus Bartholdi Ruuth opiskeli hepreaa Rostockissa 1580–1584, jossa hänen opettajanaan toimi Ruotsin ensimmäinen oppinut hebraisti Nicolaus Olai Botniensis, joka myös kirjoitti valmistuneelle Christianukselle onnitte-lurunon hepreaksi.⁵⁸ Suhteessa tähän Ericus Ericin järjestämä heprean opetusta voidaan pitää hyvin varhaisena yrityksenä lisätä Raamatun alkukielten osaamista.

Thomas Laurentii halusi selvästi laajentaa kirjastoja Turussa. Päiväkirjamerkinnot 29. syyskuuta 1585 Crusius mainitsi Thomasin ostaneen yksityistunnin yhteydessä molemmat osat hänen *Grammatica Graeca* -kieliopistaan (1562–1563). Lähtiessään takaisin Turkuun Thomasin matkatavarat olivat täynnä kirjoja. Crusius toteaa – ilmeisen tyytyväisenä – Thomasin kantavan kotimaahansa useita hänen kirjoituksiaan: mainitut kreikan kieliopin molemmat osat, *Epitome Rhetorica*,⁵⁹ *Syntax[is] Graecae*⁶⁰ sekä *Civitas Coelestis, Seu Catecheticae Conciones* (1578). Nämä olivat ilmeisesti Thomasin ostamia. Erikseen Crusius lahjoitti hänelle matkalukemista: Hieronymus Wellerin *De officio Ecclesiastico, politico, oeconomico*.⁶¹

51. Tübingen UB, Mh 466 (3), 310.

52. Hanska & Lahtinen 2010, 82–83.

53. Otfried Czaika, *Die Ausbreitung der Reformation im Ostseeraum ca. 1500–1700*, *als Kulturtransfer*. Teoksessa Otfried Czaika & Heinrich Holze (toim.) *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Kungliga biblioteket 2012, 89–91.

54. Jorma Vallinkoski, *The History of the University Library at Turku. I, 1640–1722*. Helsingin yliopiston kirjasto 1948, 95.

55. Hanska & Lahtinen 2010, 84; Nikula & Nikula 1987, 695.

56. Nuorteva 1997, 203; Korhonen 2004, 92.

57. Paarma 1980, 344; Emil Hildebrand (toim.) *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia under tiden 1521–1718*. 3:2, 1595–1596. Norstedt 1900, 517–518; Simo Heininen, *Marcus Henrici Helsingius. Humanisti ja teologi varhaisortodoksian Suomessa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura 1974, 15; ks. myös Iiro Kajanto, *Latina, kreikka ja klassinen humanismi Suomessa keskialjalta vuoteen 1828*. SKS 2000, 57; Korhonen 2004, 80–81.

58. Simo Heininen, *Kaksi kansielibristä 1500-luvulta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 62–63* (1974), 28–29.

59. Todennäköisesti uudempi painos jo mainitusta Crusiuksen kommentoimasta Melanchthonin retoriikan oppikirjasta, esim. *Martini Crusii quaestionum, in Philippi Melanthonis Elementorum Rhetorices libros duos, Epitome*. Georg Grunpnbach 1581.

60. Jokin pienempi kielioppiteos, tunnistamaton.

61. Hieronymus Weller, *De officio ecclesiastico, politico, et oeconomico, libellus (etc.)*. Joan. Montanus & Ulric. Neuberus 1552.

Lopuksi

Thomas Laurentii paitsi opiskeli kreikkaa yhden aikansa kuuluisimman professorin johdolla, myös rikastutti Turun hiippakunnan epäilemättä suppeaa humanistista kirjallisuutta. Thomasin vaikutusta kreikan kielen ja humanistisivistyksen lähettäläänä on kuitenkin vaikea arvioida, koska lähteet Turun koulun 1500-luvun lopun opetuksesta ovat vähäisiä. Mahdollisesti vaikutus jäi lyhytaikaiseksi, ja kreikan opiskelu vakiintui vasta 1600-luvun Turussa. Ainakaan Thomasin mukanaan tuomia teoksia ei mainita Turun Akatemian vanhimmissa kirjastoluetteloissa eikä katedraaliskoulusta Akatemialle siirtyneissä kirjoissa.⁶² Tältä osin jatkuvuutta ei siis näytä olleen. Yhtä kaikki, Martin Crusiuksen päiväkirjamerkinnot nostavat kirkkoherra Thomas Laurentiin yhdeksi Suomen varhaisista humanisteista, kreikan osaajista ja aikansa oppineiden verkoston jäsenistä.

Martin Crusiuksen päiväkirjamerkinnot Thomas Laurentiin vierailusta antavat kokonaan uuden näkökulman muuten usein niuk-

koihin, matrikelimaisiin tietoihin 1500-luvun suomalaisten opintomatkoista ulkomaille. Ne kertovat akateemisesta elämästä, humanistien verkostoista ja tiedonkulusta Keski-Euroopasta Ruotsin valtakuntaan. Päiväkirjoissa korostuu useaan otteeseen kreikan opiskelu Thomas Laurentiin matkan pääasiallisena syynä. Aikalaistiedot kyseenalaistavat myöhempää tulkintaa matkasta osana Juhana III:n kirkkopoliittista yritystä lähentyä Konstantinopolin patriarkkaa. Koska kyseessä on aiemmin tuntematon, Crusiuksen julkaisemattomissa päiväkirjoissa hankalasti saavutettavissa oleva lähde, artikkelin liitteenä on päiväkirjamerkintöjen editio ja suomenkielinen käännös.

FT Reima Välimäki työskentelee yliopisto-opettajana (ma) Turun yliopiston kulttuurihistorian oppiaineessa.
Sähköposti: reima.valimaki@utu.fi.

62. Vuoden 1655 kirjastoluettelo mainitsee Martin Crusiuksen *Turcograecan* ja *Germanograecan*, ks. Axel Kempe, *Bibliotheca Academiae Aboensis sive elenchus*. Apud Petrum Hanson, 1655, 15. Ne ovat todennäköisesti päätyneet Akatemian kirjastoon muuta reittiä. On vaikea kuvitella että sekä muiden että erityisesti omista kirjoistaan kiinnostunut Crusius olisi jättänyt mainitsematta, jos Thomas Laurentii olisi vienyt mukanaan nämä teokset.

*Editio Martin Crusiuksen päiväkirjojen
Thomas Laurentiin vierailua koskevista osista.*

Käännös: Veli-Matti Rissanen

Editio Martin Crusiuksen päiväkirjojen Thomas Laurentiin vierailua koskevista osista.
Tübingen Universitätsbibliothek, Mh 466 (3)¹

[308]

Stu Finnonia

DE FINLANDIA

25. Septembris

D. D. Simo Eisenus² ad me ducit virum quendam, spectatu dignum: venientem ex metropoli Finlandiae ABO, ibi pastorem Ecclesiae [Marg: Abo C.] nomine THOMAM Laurentii, pium & doctum, ac bene moratum. Habet commendationem, eleganter latine scriptum, a Rege Sueciae, Ioanne tertio, cui pareat Finlandia: eum venire discendi linguam Graecam & Hebraeam ca[usa], & ob v[ale]tudinem confirmandam. Est Episcopus urbis Abo: in qua Schola est, 7 docentes habens, & discipulos plus 700. Rector Scholae vocatur IACOBVS Petri: qui paulum Graece sciens, el[emen]ta eius linguae ibi docet. El[emen]ta vero Hebraeae L[inguae] docet Episcopus. [Marg: clenardi Gramm. Gr.³] Alias latinae l[itte]rae ibi docentur: et [enim] satis bona ingenia ho[mini]m. Ait, se in illa sua patria vidisse mea Rhetorica Philippica⁴, et pro se legisse. Ibi doceri Grammaticam Phil. Mel. et Quaestiones Dial. ac Rhetor. Lossii.⁵ SVDEROmandiae Sueciae docere D. Petrum Ioanae. Nunc Academiam ex Upsalia esse latine Holmiam (siue vulgo Stockholmiam) metropolin Sueciae, qui locus sit amoenior, translata.

Postridie (mecum [lukukelvoton nimi kreikkalaisella aakkostolla], ipse & M. Ioan. Merhardus, & M. Euseb. Stetterus⁶) dixit: in Finlandia nulla nasci poma, pyra, botros: sed bonum frumentum, pecus, & pisces, & pelles. Regem hunc Suecum ademisse, proximo bello, Rutenis seu Moscobitis, mare & terram ad 100 milliaria. Ipsum, multas linguas scire: perbene loqui latine, & mediocriter scribere Graece. Reginam, i[n]i[n]i indigenam [309] fore 20 annorum, pulchram & prudentem, in Regia prosapia. Est animo pura in toto Regno religio: et, priore Regina mortua, Iesuitae expulsi. Abo C. habet etiam musicam: organon in templo, et cantiones via voce. Ibi, et[itam] Orlandi⁷ cantiones reperiuntur. Fore tamen, haec apud nos (Tybingae) meliora.

[Marg: Baccalaurei] Septemb. 28. M. Bernh. Dyrrius, pro me creavit 37 Baccalaureos. Ibi, duo noua 1. quod primus inter eos creatus est, Christopher Lutzius Viennensis, caecus; quia ei visus quinquenni, ex pustulis puerilibus perierat. Vnà creatus est, eius famulus et pedagogus, Ioan. Happfenederus. 2. quod tunc primum, nobis antecedentes habuimus novos tubicines, tres (in turri templi vigilantes) tubicines, musice concinentes. Graece suum problema (Graece et latine discendum esse) erudite compositum recitavit in actu Baccalaureus quartus, Michäel Ezzelius, Mich. Abbatis Murrhalensis

1. Edition välimerkit, ortografia ja kapiteelit noudattavat käsikirjoituksen muotoiluja. Epävarmat lyhenteet, merkit ja marginaalimerkit on merkitty hakasulkein. Nimien kirjoitusasu noudattaa käsikirjoitusta.
2. Simon Eisenus, oikeustieteen tohtori, ks. Staiger (toim.) 1961, 70.
3. Nicolaus Clenarduksen *Institutiones in linguam graecam*, joka ilmestyi ensimmäisen kerran 1530 ja seuraavina vuosikymmeninä useina eri painoksina ja kommentaarein varustettuna, ks. Hendrik D. L. Vervliet, Nicolaus Clenardus, Institutiones In Linguam Graecam Leuven, Rutger Rescius En Johannes Sturmius, 1530 [Nk 585-Nat II, 7]. Teoksessa Hendrik D. L. Vervliet (toim.) *Post-Incunabula En Hun Uitgevers in de Lage Landen/Post-Incunabula and Their Publishers in the Low Countries*. Springer Netherlands 1978, 184–185.
4. Crusiuksen kommentaarein varustama Philipp Melanchthonin retoriikan oppikirja *Philippi Melanthonis Elementorum Rhetorices Libri duo* (ensimmäinen painos Johann Oporinus 1563, useita uusintapainoksia).
5. Lucas Lossiuksen Philipp Melanchthonin ja Erasmus Rotterdamilaisen dialektiikan ja retoriikan opetuksista kouluja varten koostaman lyhennelmä *Erotemata dialecticae et rhetoricae Philippi Melanthonis et praeceptionum Erasmi Roterodami*, kiersi tuolloin useina eri painoksina, ks. alaviite 49 artikkelissa.
6. Eusebius Stetter, Tübingenin kaupungin latinakoulun Schola Anatican koulumestari 1577–1600, Tübingenin yliopiston latinan professori 1600–1611, ks. Wolfram Hauer, *Lokale Schulentwicklung und städtische Lebenswelt. Das Schulwesen in Tübingen von seinen Anfängen im Spätmittelalter bis 1806*. Franz Steiner Verlag 2003, 355–356; Staiger (toim.) 1961, 172.
7. Orlando di Lasso (n. 1530–1594), alankomaalainen renessanssisäveltäjä.

Suomennos Martin Crusiuksen päiväkirjojen Thomas Laurentiin vierailua koskevista osista.
Käännös: Veli-Matti Rissanen

[308]

Suomesta

25. syyskuuta

D.D. Simo Eisenus saattaa luokseni erään kunnianarvoisen miehen, joka tulee Suomesta, Turun metropoliista ja on siellä kirkkoherrana, hurskaan, oppineen ja hyvätapaisten miehen nimeltä Thomas Laurentii. Mukanaan hänellä on elegantilla latinalla kirjoitettu suositus Ruotsin kuninkaalta Juhana III:lta, jolle Suomi on almainen. Sen mukaan hän on saapunut oppiakseen kreikkaa ja hepreaa ja vahvistaakseen terveyttään. Turun kaupungissa on piispa ja koulu, jossa on seitsemän opettajaa ja yli 700 oppilasta. Koulun rehtori, nimeltään Jacobus Petri taitaa hieman kreikkaa ja opettaa siellä kreikan perusteita. Heprean kielen perusteita taas opettaa piispa. Lisäksi siellä opetetaan latinaa; kyvykästä väkeä on näet riittämiin. Hän sanoo nähneensä kotimaassaan *Rhetorica Philippica* -teokseni ja luke-neensa sitä itseksensä, ja kertoo, että siellä opetetaan Philippus Melanchthonin kielioppia ja Lossiuksen teosta *Quaestiones Dial. ac Rhetor.*, Petrus Jonae opettaa Ruotsin Södermanlandissa ja nyt Akatemia on siirretty Upsalasta Holmiaan [kuten sitä latinaksi nimitetään] tai [kuten tavallisesti sanotaan] Tukholmaan, Ruotsin metropoliin, joka on varsin idyllinen paikka.

Seuraavana päivänä (Thomas itse, M. Ioan. Merhardus, ja M. Euseb. Stetterus [...] kanssani), hän sanoi, että Suomessa ei kasva omenoita, päärynöitä, eikä viinirypäleitä, mutta hyvää viljaa, karjaa, kaloja ja nahkoja siellä on. Hän kertoi kyseisen Ruotsin kuninkaan riistäneen viimeisimmässä sodassa ruteeneilta eli venäläisiltä merta ja maata 100 peninkulmaan saakka. Hän mainitsi kuninkaan osaavan monia kieliä, puhuvan oikein sujuvaa latinaa ja osaavan kreikkaa kohtalaisesti. Kuningatar on syntyperäinen ruotsalainen [309] noin 20-vuotias, kaunis ja viisas, kuninkaallista sukua. Koko valtakunnassa harjoitetaan hengeltään puhdasta uskontoa. Entisen kuningattaren kuoltua jesuiitat on karkotettu. Turun tuomiokirkossa on musiikkiakin: siellä on urut ja myös elävää laulumusiikkia. Löytyypä Orlandonkin lauluja. Ehkä kuitenkin nämä asiat ovat paremmin meillä Tübingenissä.

28. syyskuuta M. Bernh. Dyrrius vihki puolestani 37 baccalaureusta. Siinä oli kaksi uutta seikkaa. Ensiksi se, että noista ensimmäisenä vihittiin wieniläinen Christopher Lutzius, joka on sokea, koska viisivuotiaana hän oli menettänyt näkönsä lapsenrakkuloiden takia. Yhdessä hänen kanssaan baccalaureukseksi vihittiin hänen palvelijansa ja kotiopettajansa, Ioan. Happfenzederus. Toiseksi se, että silloin ensi kertaa meillä oli edellämme kulkemassa uudet torvensoittajat, kolme (kirkon tornivahtia) torvensoittajaa, jotka soittivat hienosti yhteen. Oppineesti laaditun tehtävänsä – sen, että on opiskeltava kreikkaa ja latinaa – lausui ääneen kreikaksi neljäs baccalaureus Michäel Ezzelius, apotti Mich. Murrhalensuksen veli, jolla oli yksityisopettajana Matthias Hausius. Minä istuin ensimmäisessä pöydässä rehtori Heerbranduksen, Bebenhausenin apotti Eberh. Bidenbacchiuksen, herra kanslerimme ja M. Philippus Graelaeruksen (dekaani, *Nagolti*?) saarnaaja) ja Georg. Liebleruksen, ja Bernh. Dyrriuksen, ja Thomas Laurentii Suomalaisen kanssa. Edellä mainitut muusikot soittivat lähellämme. Darnach Seltzame Springer + Bergraiensinger.

F[rater], utens priuato Magistro, Matthia Hausio. Sedi ego in prima mensa, cum Rectore Heerbrando⁸, et Abbate Bebenhus, Eberh. Bidenbacchio,⁹ et D. Cancell. nostro¹⁰, et M. Philippo Graelaero (Decano, Nagolti [sic, ?] concionatore) et Georg. Liebler¹¹, et Bernh. Dyrrhio, et Thoma Laurentii Finlando. Praedicti Musici, prope nos cocinerunt [sic]. Darnach Seltzame Springer. Item Bergraien singer.

[310]
Semptemb. 29. accepi Germano Graeciae exemplaria 15 per Gruppenbac.¹² mihi a Sebast. H. P. missa. Est non paulo minor, quam Turco Graecia. Venditur hic 12. baciis. Etiam in folio est. Incepi D. Thomae Laurentii Finlando, priuatim percurrere hora 12^a Grammaticam Graecam Claeardi. Emit ipse quoque ambos meae Grammat. Graecae partes, saepius hactenus Basileae excusas. [Marg: Exemplar manu generi mei scriptum fuerat multo maius exemplo Turco Gr. mea manu scripto.]

REGIS SVETICIAE COM=
mendatio, D. Thomae
Laurentiae data, quam
huc ad verbum
descripsi 1.
Octob. 85¹³

IOANNES TERTIUS DEI GRATIA, Suecorum, Gothorum, Wandalorum, etc. Rex, magnus princeps Finlandiae, Careliae, Worzhouiae, et Ingriae, Ruthenorum, Estoniaeque Liouonum, etc. Dux: omnibus et singulis has visuris Benedicamus: quod cum praesentium exhibitor, fidelis noster subditus, spectabilis et discretus Dominus Thomas Laurentii, Catheralis ecclesiae Aböensis in magno principatu nostro Finlandia pastor, ob recuperandam valetudinem, atque etiam maiorem eruditionem in lingua Graeca, et Hebrea, consequendam, in animum suum induxi[ssset] celebriores Academias Germaniae invisere: petiit a nobis humiliter, ut illud et nostro consensu, et bona cum voluntate, atque etiam ad bo-[311]nos omnes, commendatione et testimonio nostro publico fieri posset: quod quidem ipsi denegare nolimus. Ab omnibus itaque et singulis, cuiuscumque gradus, status, ordinis, dignitatis vel eminentiae fuerint, quos dictus noster subditus vel in itinere, aut alias in regionibus, ditionibus, ciuitatibus, Academiis et Collegiis, salutare et convenire contigerit, Cuiuscumque dignitatis et ordinis habita ratione, amice, benigne, et clementer petimus, et postulamus: ut ipsum non modo ab iniuria et damno, quantum in ipsis situm est, tueantur et defendant: sed etiam nostro nomine sibi commendatum habeant: atque ipsi beneficentiae, liberalitatis, et humanitatis officia exhibere velint. In quo fit, quod iustitiae et aequitati est consentaneum, atque nobis in primis gratum: atque apud alios gratia, benignitate, et Regia nostra clementia reponendum. Dat. ex Regia nostra Stockholmia XXI die mensis Iulii, Anno Christi M D L XXXV°

[Jäljennös Juhana III:n sinetistä]

8. Teologi Jacob Heerbrand (1521–1600), joka oli yliopiston rehtorina kesälukukaudella 1585, ks. Irmela Bauer-Klöden, *Die Rektoren: 15.–21. Jahrhundert*. Historisch-statistisches Handbuch der Universität Tübingen, Universitätsarchiv Tübingen 2010, 45; Heerbrandista ks. Heinrich Fausel, Heerbrand, Jacob. Teoksessa *Neue Deutsche Biographie* 8. 1969, urn:nbn:de:bvb:12-bsb00016409-3 (11.2.2019); Wilhelmi 2002, 373.
9. Eberhard Bidenbach vanhempi, Bebenhausenin luostarin evankelinen apotti (1560–1597), ks. Wilhelmi 2002, 368.
10. Jacob Andreae (1528–1590), yliopiston kansleri 1561–1590. Jacob Andreae oli yksi merkittävimmistä luterilaisuuden yhte-näisyyteen vaikuttaneista 1500-luvun jälkupuoliskon teologeista, ks. Peter Meinhold, Andreae, Jacob. Teoksessa *Neue Deutsche Biographie* 1. 1953, urn:nbn:de:bvb:12-bsb00016233-2 (11.2.2019); Wilhelmi 2002, 367.
11. Georg Liebler (1524–1600), Tübingenin yliopiston fysiikan ja retoriikan professori, ks. Wilhelmi 2002, 375.
12. Georg Gruppenbach (n. 1537–1610), tübingeniläinen kustantaja, kirjanpainaja ja -sitoja, joka julkaisi useita Crusiuksen kirjoja, ks. Wilhelmi 2002, 372.
13. Suosituskirjettä ei löydy Riksregistraturetista, Juhana III:n hallituskaudelta säilyneistä latinankielisen registratuuran hakemisto-osasta (*Titularregister*) tai vastaanottajarekisterissä (*Adressatregister*).

[310]

29. syyskuuta sain *Germano-Graeciaen* -teoksestani viisitoista kopiota, jotka Sebast. H.P. oli lähettänyt Gruppenbachin välityksellä. Teos on paljon pienempi kuin *TurcoGraecia*. Sitä myydään täällä 12 baciuksella; on foliokokoa. Klo 12 aloin käydä läpi Clenarduksen kreikan kielioppia kahden kesken herra Thomas Laurentii Suomalaisen kanssa. Hän itsekin osti kreikan kielioppini molemmat osat, joita varsin usein on tähän saakka painettu Baselissa.

[Marginaalissa: Lokakuussa. Vävyäni käsin kirjoittama kopio [*Germano-Graeciasta*] oli ollut paljon suurempi kuin omakätisesti kirjoittamani *TurcoGraecian* kopio]

Ruotsin kuninkaan
herra Thomas Laurentiille
antama suositus, jonka
olen tähän kopioinut sanasta sanaan.
1. lokakuuta. Vuonna 85.

Juhana III, Jumalan armosta ruotsalaisten, götalaisten, vendien jne. kuningas, Suomen, Karjalan, *Worzhovian*¹ ja Inkerinmaan suuriruhtinas ja ruteenien ja Viron liivinmaalaisten jne. herttua. Suomme siunauksemme kaikille yhteisesti ja kullekin erikseen, jotka tämän asiakirjan näkevät: kun tämän asiakirjan esittäjä, uskollinen alamaistemme, kunnioitettava ja arvoisa herra Thomas Laurentii, Suomen suurruhtinaskuntamme Turun tuomikirkon pastori, päätti lähteä vierailemaan Saksan kuuluisiin akatemioihin tervehtyäkseen ja hankkiakseen suuremman pätevyuden kreikan ja heprean kielessä, hän pyysi nöyrästi meiltä, että hän saisi tehdä niin meidän suostumuksellamme, suosiollisella myöntömyksellämme sekä kaikkia [311] kunnan ihmisiä koskevan suosituksemme ja julkisen todistuksemme nojalla. Tätä emme halunneet häneltä evätä. Kunkin arvon ja säädyn huomioon ottaen pyydämme ja toivomme ystävällisesti, hyväntahtoisesti ja lämpimästi kaikilta yhteisesti ja kultakin erikseen – oli heidän arvoasteensa, asemansa, säätynsä, arvonsa tai korkea-arvoisuutensa millainen hyvänsä – joita mainittu alamaistemme sattuu tervehtimään tai tapaamaan matkallaan tai eri alueilla, valtakunnissa, valtioissa, akatemioissa, kollegiumeissa, että he varjelisivat ja suojelisivat häntä vääryydeltä ja vahingoilta, sikäli kuin se on heidän valtassaan, ja myös sulkisivat hänet suosionsa meidän nimessämme ja haluaisivat osoittaa häntä kohtaan hyväntahtoisuutta, jalomielisyyttä ja ystävällisyyttä. Tämä on oikein ja kohtuullista ja erityisesti meidän mieleemme ja tämä meidän on vastavuoroisesti suotava suosiollisuudella, hyväntahtoisuudella ja kuninkaallisella lempeydellämme muille.

Annettu kuninkaallisesta Tukholman kaupungistamme 21. heinäkuuta, Kristuksen vuonna 1585.

1. Viittaa todennäköisesti Vatjan ja Selonin viidenneksiin, eli Käkisalmen lääniin ja läntisimpään Inkeriin, ks. Lars-Folke Landgrén, Pohjoismainen 25-vuotinen sota ja pitkä viha. Käänt. Martti Ahti. Teoksessa *Itärajan vartijat 2. 1500-luku*. Otava 2004, 168 ja n. 160.

[344]

Haec 9. die Febru. M Sam. Hailandus¹⁴ creauit 25 Magistros: quorum primus, fuerit [marg: Magisterium] D. Thomas Laurentii Finlandus. Respondit ei (de Summo bono id est Christo.) M. Georg. Lieblerus breuiter. Secundus fuit, Georg. Otho Nördlingens. Graece οἰκονομίαν prae πολιτικῆν laudans. Cui respondit M. Myllerus τὴν πολιτικὴν praeferens. Hilare in prandio etiam fui: praesente etiam M. L. Engelharto, Paedaogarcha Stutgardiano.

[347]

7. Martii M. Petro Ioanae, qui mihi 5. Iul. 84. ex Neapoli Austromaniae scripserat. Excuso tarditatem Silentii, facultate mittendi destitutus. Opto ei meliorem capitis valetudinem. De Pachomio et Theolepto Primarchis; et nostris scriptis Byzantium missis, et ad Episcopos visis. De editis a me TurcoGraecia et GermanoGraecia, ac Epitome Heliodori¹⁵. De profectioe Cancellarii nostri ad colloquium. De bello Turc[orum] cum Persis, et Gallici Regis cum Nauarreo. Cetera M. Laurentii [Marg: Huic enim hanc epistolam commisi] Thomas, per quam has litteras mitto, ei indicabit: qui Graecarum litterarum plantationem in Finlandia, Deo dante, promouebit.

[356]

Die Mart. 23. mane hora 8^a me conueniens, gratias agit mihi M. Thomas Laurentii Finlandus: quod sibi Grammatica Graeca legissem, et alia fecissem (etsi dixi, mea haec, indigna tot verbis esse) et lacrymans promisit, se mihi scripturum (etiam ex his mundinis) meque Regi Sueco commendaturum: ac Deum pro me oraturum: quod et ego me facturum pro ipso, sancte promisi: Fert secum scripta quedam mea: ut, Grammaticae Graecae partem utramque¹⁶, Epitomen Rhetorica¹⁷, et Syntax. Graecae¹⁸, et πολιτευμα οὐράνιον¹⁹ etc. in suam patriam versus. Ei libellum parum donauit in viam: Hieronymi Welleri, de officio Ecclesiastico, politico, oeconomico.²⁰ Vir bonus est. ὁ Θεὸς, μετ' ἀνξί. ἀμ[ήν].

14. Samuel Hailand (1533–1592), Tübingenin yliopiston filosofian ja etiikan professori, ks. Wilhelmi 2002, 373.

15. Martin Crusius, *Aethiopiae Heliodori Historiae Epitome*. Johann Wechel 1584.

16. Martin Crusius, *Grammaticae Graecae, cum Latina congruentis* I–II. Johann Oporinus 1562–1563, useita uusintapainoksia.

17. Todennäköisesti *Martini Crusii quaestionum, in Philippi Melanthonis Elementorum Rhetorices libros duos, Epitome*. Georg Gruppenbach 1581.

18. Tunnistamaton

19. Martin Crusius, *Civitas Coelestis, seu catecheticae Conciones*. Georg Gruppenbach 1578.

20. Hieronymus Weller, *De officio ecclesiastico, politico, et oeconomico, libellus (etc.)*. Joan. Montanus & Ulric. Neuberus 1552.

[344]

9. helmikuuta M. Samuel Hailandus vihki 25 maisteria. Näistä ensimmäinen oli herra Thomas Laurentii Suomalainen. Hänelle vastasi (Korkeimmasta hyvästä, so. Kristuksesta) lyhyesti M. Georg. Lieblerus. Toinen oli Georg. Otho Nördlingeniläinen, joka ylisti kreikaksi oikonomiaa asettaen sen politiikan edelle. Tälle vastasi M. Myllerus pitäen politiikkaa etusijalla. Lounaalla minäkin oli hilpeällä tuulella, läsnä oli myös Paedagogarcha Maisteri L. Engelhartus, Stuttgartista.

[347]

[tiivistelmiä lähetetyistä kirjeistä]

7. maaliskuuta. Maisteri Petrus Jonaelle, joka 5. heinäkuuta, vuonna 84, oli kirjoittanut minulle Södermanlandin Nyköpingistä. Pyydän häneltä anteeksi sitä, ettei minusta ole pitkään aikaan kuulunut mitään, sillä minulla ei ole ollut tilaisuutta lähettää kirjettä. Toivon, että hänen päävaivansa paranee. [Kirjeen aiheita:] Primarkki Pachomiuksesta ja primarkki Theoleptoksesta; meidän Bysanttiin lähettämistämme ja piispojen näkemistä kirjeistä; julkaisemistani teoksista *TurcoGraecia* et *GermanoGraecia*, sekä *Epitome Heliodori*; kanslerimme matkasta kollokviumiin; Turkin ja Persian välisestä sodasta, ja Ranskan kuninkaan sodasta Navarraa vastaan. Muista asioista hänelle kertoo maisteri Laurentii Thomas [marg. sillä uskoin tämän kirjeen hänen haltuunsa], jonka välityksellä lähetän tämän kirjeen; hän, jos Jumala suo, edistää kreikan kielen juurruttamista Suomeen.

[356]

23. maaliskuuta, klo 8 aamulla suomalainen M. Thomas Laurentii tapasi minut ja kiitti minua siitä, että olin luennoinut hänelle kreikan kielioppia ja tehnyt muutakin (vaikka sanoinkin, että se mitä olin tehnyt ei ollut niin monien sanojen arvoista). Kyynelehtien hän lupasi kirjoittaa minulle (myös näistä maallisista asioista) ja suositella minua Ruotsin kuninkaalle ja rukoilevansa Jumalaa puolestani. Minäkin pyhästi lupasin tehdä niin hänen puolestaan. Matkatessaan kotimaahansa hänellä on mukanaan joitakin teoksiani, kuten kreikan kieliopin molemmat osat, *Epitome Rhetorica*, *Syntaxis Graecae* sekä πολιτευμα οὐράνιον. Annoin hänelle matkalle pienen kirjasen, Hieronymus Wellerin teoksen *De officio Ecclesiastico, politico, oeconomico*. Hän on kunnon mies. Jumala hänen kanssaan. Amen.